

Journal of Analytic Divinity
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jad>
E-ISSN: 2602-3792
8/2 (2024), 252-273

Cumhuriyet Döneminde Toplumsal Değişim ve Din: Etkileşimler ve Dönüşümler

Social Change and Religion in the Republican Era: Interactions and Transformations

Abdil Akduman

Yüksek Lisans Öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Felsefe ve Din Bilimleri (Din Sosyolojisi) Anabilim Dalı,
Master's Student, Eskişehir Osmangazi University, Graduate School of Social Sciences,
Department of Philosophy and Religious Studies (Sociology of Religion),
Eskişehir/Türkiye.

E-posta: akduman_85@hotmail.com

ORCID ID: 0009-0000-4201-3457

Yılmaz Arı

Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri
(Din Sosyolojisi) Bölümü,

Assoc. Prof., Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Theology, Department of
Philosophy and Religious Studies (Sociology of Religion), Eskişehir/Türkiye.

E-posta: yilmaz.ari@ogu.edu.tr

ORCID ID: 0000-0003-4529-7162

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 28 Ekim/October 2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 9 Aralık/December 2024

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Aralık/December 2024

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Kış/Winter

DOI: jad.1575005

Cite as / Atıf: Akduman, Abdil-Arı, Yılmaz. "Cumhuriyet Döneminde Toplumsal Değişim ve Din: Etkileşimler ve Dönüşümler". *Journal of Analytic Divinity*, 8/2, 2024, 252-273.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Abdil Akduman-Yılmaz Arı)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Yazar Katkıları / Author Contributions: Abdil Akduman % 55-Yılmaz Arı % 45

Web: <http://dergipark.org.tr/jad> | **e-mail to:** editorjand@gmail.com

Öz

Toplumsal değişim ve din, sosyal bilimlerin temel araştırma alanlarından biridir. Bu makale, bu iki kavramı Cumhuriyet Dönemi bağlamında incelemektedir. Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte, Türkiye'de yeni bir toplum inşa etme çabaları ön plana çıkmıştır. Cumhuriyet öncesi dönemde din, toplumun ve yönetimin merkezinde yer alırken, Cumhuriyet'in laikliği benimsemesiyle birlikte dinin etkisi önemli ölçüde azalmıştır. Bu değişim, devlet politikaları aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Çalışma, Cumhuriyet'in ilanından 1982 Anayasası'nın kabulüne kadar olan dönemi kapsamaktadır ve bu süreçteki siyasi, dini ve sosyal değişimleri bütüncül bir yaklaşımla ele almaktadır. Laikliğin ilanı, eğitimde birlik sağlama, tekke ve zaviyelerin kapatılması, medeni kanunlarda yapılan reformlar ve kılık kıyafet düzenlemeleri gibi değişiklikler, toplumun yapısını önemli ölçüde etkilemiştir. Özellikle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulması ve bu kurumun günümüze kadar devam eden varlığı, her dönem tartışma konusu olmuştur. Bu çalışmanın odak noktalarından biri, bu başkanlığın devletin laik düzen içerisinde niçin kurulduğu ve toplumda hangi fonksiyonları yerine getirdiği sorusudur. Ayrıca, 1961 ve 1982 yıllarında çıkarılan anayasalar arasındaki değişimler de ele alınmış, bu süre zarfında toplumda meydana gelen dönüşümler detaylandırılmıştır. Nitel araştırma yöntemlerinden biri olan doküman analizi tekniği ile gerçekleştirilen bu çalışma, Cumhuriyet dönemi üzerine çok yönlü araştırmalara kaynak oluşturmayı ve alana katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Toplumun din ile ilişkisi, laiklik politikaları ve bunların toplumsal etkileri üzerine kapsamlı bir anlayış geliştirmek, bu çalışmanın temel hedefidir.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Din, Toplumsal Değişim, Laiklik, Cumhuriyet Dönemi, Diyanet İşleri Başkanlığı, Reformlar.

Abstract

Social change and religion are fundamental areas of research in the social sciences. This article examines these two concepts in the context of the Republican Era. With the declaration of the Republic, efforts to construct a new society in Turkey came to the forefront. In the pre-Republican period, religion was at the center of society and governance, while the embrace of secularism by the Republic significantly diminished the influence of religion. This transformation was largely carried out through state policies. The study focuses on the period from the declaration of the Republic to the adoption of the 1982 Constitution, analyzing the political, religious, and social changes that occurred during this time in a holistic manner. The proclamation of secularism, the establishment of unity in education, the closure of dervish lodges and monasteries, reforms in civil law, and regulations in dress codes are among the changes that significantly impacted the social structure. In particular,

the establishment of the Presidency of Religious Affairs and its ongoing presence has been a topic of debate in every era. This study seeks to address questions such as why this presidency was established in contradiction to the state's secular framework and what functions it serves in society. Additionally, changes between the 1961 and 1982 constitutions are examined, detailing the transformations that occurred in society during this period. Conducted through qualitative research methods, specifically document analysis, this study aims to provide a resource for multifaceted research on the Republican Era and contribute to the field. Developing a comprehensive understanding of the relationship between society and religion, secularism policies, and their social effects is the core objective of this work.

Keywords: Sociology of Religion, Religion, Social Change, Secularism, Republican Era, Presidency of Religious Affairs, Reforms.

1. Giriş

Tarihsel süreç içerisinde günümüze kadar yapılan çok sayıda çalışma, sosyal yapılar ve gruplar hakkında derinlemesine bilgiler elde etmemize imkân sağlamıştır. Bu araştırmaların ortak sonucuna göre, tarih boyunca tüm sosyal yapı ve grupların değişime uğradığı anlaşılmaktadır. (Arı, 2021). Bu değişim, toplumu oluşturan çeşitli yapılar gibi din, sanat ve edebiyat alanlarında da belirgin bir şekilde kendini göstermektedir. Bu durumun neticesinde toplumsal yapıda sosyolojik ve kültürel değişimlerin gerçekleştiği aşikârdır (Sinanoğlu, 2008). Bununla birlikte, bu değişimin hızı toplumdan topluma farklılık gösterdiği için, uygulanacak metodolojinin bu değişimlerin hızına (Alkın, 2006) bağlı olarak çeşitlenebileceği unutulmamalıdır. Dolayısıyla, sosyoloji alanında gerçekleştirilen araştırmalar, toplumun dinamik ya da statik bir yapı sergilemesine göre (Ceylan, 2011) farklı sonuçlar ortaya koymaktadır.

Değişim olgusunun merkezde olduğu bir perspektifle geçmiş toplumlara baktığımızda, toplumu oluşturan her bir dinamiğin toplumsal değişim üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Olumlu bir dönüşümün gerçekleşebilmesi için bireyler arasında bir ahengin (Türkkahraman & Tutar, 2009) varlığı gerekmektedir. Değişimin bir süreç haline gelmesini motive eden en önemli unsurlar, gruplar arasındaki mücadeleler olarak ortaya çıkmaktadır.

Değişimin sürekli bir süreç olarak devam etmesinin en önemli nedeni, gruplar arasındaki çatışmalar ve rekabetlerdir. Bu mücadelelerin en kritik hususlarından biri, hiç kuşkusuz din olgusudur (Sinanoğlu, 2008). Din, kültür gibi, toplumsal değişim üzerinde etkili olan (Arı, 2020) ve bu değişimden etkilenen (Bilecik, 2019) bir yapı olarak toplumsal değişimin merkezine yerleşmektedir. Sosyoloji çalışmalarına bakıldığında, din ile değişim kavramlarının çoğunlukla birlikte ele alındığı ve bu birlikteliğin karşılıklı etkileşim içinde devam eden bir sürece karşılık geldiği açıkça görülmektedir.

Bu çalışmanın amacı, Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde toplumsal değişmeyi din ekseninde incelemektir. Laikliğin ilan edilmesi ile başlayan süreç ile birlikte dinin toplum içerisindeki merkezi konumunu kaybettiği ileri sürülebilir (Kara, 2017). Bu süreçte dinin nasıl etkilendiği, bu çalışmanın kapsamını oluşturmaktadır. Faal bir durumdan edilgen bir pozisyona geçen dinin geçirdiği değişimler, toplumsal değişimi anlamak açısından son derece önemlidir. Bu bağlamda, dinin toplumu nasıl etkilediği ve dini etkinin azalması sonucunda toplumda meydana gelen değişiklikler açıklanması gereken önemli hususlar arasında yer almaktadır. Çalışmanın kapsamı, Cumhuriyetin ilanından 1982 Anayasası'nın kabul edildiği döneme kadar uzanan önemli değişimleri içermektedir. Bu değişimlerin ifade edilmesi, din merkezli toplumsal dönüşümlerin hangi aşamalardan geçtiğini ortaya koymak açısından faydalı olacaktır.

Araştırmada öncelikle toplumsal değişimin tanımı yapıldıktan sonra; dinin toplumsal değişmeye olan etkileri ile toplumsal değişimin din üzerindeki etkileri incelenmiştir. Ardından, dinin etkileyen ve etkilenen bir unsur olarak incelenmesi gerektiği üzerinde durulmuştur. Cumhuriyet dönemi, din, gelenek ve değişim temalarının yoğun olarak işlendiği bir süreçtir. Bu çalışmada, dinin gelenekle ilişkisi ve toplumda meydana gelen değişimler üzerinde durulmuştur. Akabinde, seküler devletin inşası bağlamında din-devlet ilişkisi ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bu süreçteki rolü incelenmiş olup, çalışmanın son kısmında ise, siyasi alanın değişime etkisi, tek parti ve çok partili dönemlerin kapsamı ele alınmıştır. Ayrıca, tek parti döneminden çok partili döneme geçişte toplumsal açıdan yaşanan değişimler üzerinde durulmuştur. Bu dönemde gerçekleşen askeri darbeler ve anayasa değişiklikleri de ilgili bölümlerde irdelenmiştir. Bu minvalde yapılandırılan bu çalışmanın, Türkiye'de Cumhuriyet döneminin din ve toplumsal değişim üzerindeki etkilerinin derinlemesine anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşünülmüştür.

2. Yapısal ve Kültürel Farklılaşma: Toplumsal Değişme

Toplumsal değişim, bir toplumun yapısında, normlarında, değerlerinde ve sosyal yapılarında meydana gelen önemli dönüşümleri ifade eder. Bu değişimler genellikle zaman içerisinde gelişir ve çeşitli faktörler tarafından şekillendirilir (Arı, 2021). Toplumsal olaylar; ekonomik, politik, teknolojik, demografik ve kültürel etkenler gibi bir dizi unsura bağlı olarak tetiklenebilir. Toplumsal değişim, sadece ileriye gidiş, gelişim ve modernleşme anlamını taşımakla kalmaz; aynı zamanda geriye gidiş, çözülme ve çöküş gibi olumsuz anlamları da içermektedir (Çakır, 2011). Dolayısıyla, toplumsal değişimle ilgili tek bir tanımın ötesine geçmek ve çok yönlü bir anlamlandırma yapmak, bu kavramın derinlemesine anlaşılması açısından son derece önemlidir (Güngör, 2021).

Farklı bilim dalları, sosyal değişimi araştırma konusu haline getirmiştir. Ekonomi, siyaset bilimi ve sosyal psikoloji gibi disiplinler, sosyal değişimi anlama yönünde çeşitli çalışmalar yürütmüştür (Sezal, 2015). Bu bağlamda, Herakleitos'un düşünceleri değişim kavramına dair önemli bir temel oluşturur. Herakleitos'a göre, tüm varlık âlemi sürekli bir değişim içerisindedir (Kesikoğlu, 2019). Evrende devam eden bir akış mevcuttur; her şey akar, değişmeyen tek şey değişimin kendisidir (Güngör, 2021). Bu felsefi anlayışa göre, bir ırmakta iki kez yıkanmak mümkün değildir; çünkü ikinci kez ırmağa girildiğinde akan su,

bireyin suya ilk girişi sırasında akan sudan farklı olacaktır. Bu durum, sürekli bir yenilenme ve değişim olduğunun göstergesidir. Hem akan su hem de suya giren kişi asla aynı kalmaz (Aydın, 2015).

Herakleitos'tan İbn Haldun'a kadar değişim kavramı, evrendeki her şeyin sürekli bir dönüşüm içerisinde olduğu ve toplumların da benzer şekilde değişim ve gelişim süreçlerinden geçtiği şeklinde özetlenebilir. Bu düşünce doğrultusunda, toplumsal değişimin de köklü ve sürekli bir olgu olması (Yılmaz, 2008) beklenmektedir.

Bir olay veya olgunun değişim olarak nitelendirilebilmesi için belirli özellikler taşınması gerekir. Bu özellikler, kısa sürede anlaşılacak ya da üzerinde yüzeysel müzakereler yapılacak hususlar değildir. Değişimin varlığı için uzun vadeli toplumsal ilişkilerin incelenmesi gereklidir. Aksi takdirde, geçici olan ve uzun süre gözlemlenmesine rağmen etkisi ortaya konulamayan durumlar sosyal değişim olarak kabul edilmez (Güngör, 2021). Dolayısıyla, toplumsal değişimlerin derinliği ve etki derecesi son derece önemlidir. Değişimden etkilenmeyen bir birey ya da toplumdan bahsetmek imkânsızdır, çünkü zaman ve mekân içinde her varlık kaçınılmaz olarak değişir. (Arı, 2021). Bu gerçekliğin belirgin hale gelmesiyle toplumsal değişim, incelenebilir ve gözlemlenebilir bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Toplumsal değişimin en temel ögesi insandır. Değişimin merkezinde insan bulunmaktadır (Akgeyik, 2013). İnsan, hem çevresini etkileyen bir varlık olarak hem de çevresel faktörlerden etkilenen bir yapı olarak (Arı, 2024) tanımlanabilir. Bu dinamik etkileşim, toplumsal değişimin sürekli bir süreç olarak varlığını sürdürmesini sağlamaktadır. Dolayısıyla, toplumsal değişimin anlaşılabilmesi için bireyin toplumsal yapılar içerisindeki rolü ve etkisi dikkatle ele alınmalıdır.

3. Dinin Toplumsal Değişmeye Etkileri

Dinin toplumsal değişime olan etkileri karmaşık ve çok yönlüdür. Bu etkiler, kültürden kültüre, dönemden döneme ve din-toplum ilişkisinin nasıl geliştiğine bağlı olarak değişiklik gösterebilir. Sosyolojik perspektiften bakıldığında, dinlerin toplumsal normlara uyum sağlamada ve toplumsal değişimi etkilemede önemli bir rol üstlendiği/oyunadığı söylenebilir. Ancak bu etkilerin doğası, her dinin özelliklerine ve içinde bulunduğu toplumsal bağlama göre değişiklik gösterebilir (Yüksek, 2019). Araştırmalar, dinin ve toplumsal değişimlerin sosyal ilişkiler, kültürel uygulamalar ve bireysel davranışlar gibi insan yaşamının çeşitli yönleri üzerindeki çok katmanlı etkilerini (Perşembe, 1991) ortaya koymaktadır. Din, toplumun (çeşitli sosyal, kültürel, ekonomik ve tarihsel faktörlerin etkileşimi sonucu oluşan) bir ürünü olmasının yanı sıra, toplumdan bağımsız bir değişken de değildir. Din, toplumda aktif bir fenomen (Eroğlan, 2017) olarak varlık gösterdiğinden, toplumla karşılıklı etkileşim içerisinde bulunmaktadır. Bu çerçevede din, toplumu hem etkiler hem de toplumdan etkilenir (Abuzar, 2011).

Sosyolojik kuramlar, din ve toplumun ele alınıp doğru yöntemlerle incelenmesini zorunlu kılmaktadır. Din, toplumsal değişim süreçlerinde aktif veya pasif bir rol

üstlenebilir. Toplumsal değişim, yaşanan mekân ve zaman, kültürel normlar, ideoloji, barış, savaş ve göç gibi durumlarla din arasında karşılıklı etkileşimleri ifade eder. Bu bağlamda, toplumsal değişim nötr bir anlam taşır; olumlu veya olumsuz bir yargı içermemektedir (Okumuş, 2013). Dinin toplumsal değişmeye etkileri üzerinde pek çok çalışma yapılmış ve bu alan sürekli olarak gündem konusu olmaya devam etmiştir. Bu konudaki ortak alt başlıklar arasında şunlar öne çıkmaktadır:

- Dinin toplumsal değişimi destekleyen bir etken olduğu durumlar
- Dinin toplumsal değişimi yavaşlatıcı veya engelleyici bir etken olduğu durumlar

Din, toplumsal değişimi destekleyici bir etken olabileceği gibi, aynı zamanda toplumsal değişimi engelleyen, yavaşlatan veya duraklatan temel bir faktör olarak da karşımıza çıkabilir (Çelik, 2017). Gustave Le Bon'a göre, bir toplumun inançlarında meydana gelen değişiklikler sonrasında büyük toplumsal dönüşümler gerçekleşmektedir (Baltacı, 2022). Bazı durumlarda din, toplumu bir araya getirip bütünleştirirken; diğer zamanlarda büyük ayrışmalara yol açabilmektedir. Din, göç gibi süreçlere neden olarak toplumsal düzenin değişmesine katkıda bulunabilmektedir (Martikainen, 2010).

Toplumsal değişim bağlamında İslam dini, Hz. Muhammed'in 23 yıllık peygamberlik görevi süresince Mekke ve Medine toplumunda meydana gelen köklü değişimler örnek olarak incelenebilir (Okumuş, 2013). Sosyoloji biliminde topluma yön veren değişim aktörü olan "karizmatik lider" (Arı, 2020) kavramı, İslamiyet'in doğuşunda Hz. Muhammed örneğiyle somutlaşmaktadır. Hz. Muhammed, kendisine inananlarla birlikte yeni bir sosyal düzen inşa etmiş, bu süreçte birçok tepki ve baskıyla karşılaşmasına rağmen mücadele etmekten vazgeçmemiştir (Özel, 2006). Mekke'den ayrılarak değişimi gerçekleştirmek amacıyla Medine'ye hicret edilmiştir (Kuray, 2017). Medine'de yeni bir toplumsal yapı inşa edilmiş ve sosyal, ticari, ekonomik ve kültürel alanlarda önemli değişimler ortaya çıkmıştır. İslam dini, Hz. Muhammed'in önderliğinde Arap toplumunda doğmasına rağmen evrensel boyutta genişleme ve yayılma göstermiştir. Hz. Muhammed'in vefatından sonra dört halife dönemi, bu değişimin dünya genelinde devam etmesini sağlamıştır (Öz, 2018). Günümüzde de İslam dini, bazı bölgelerde yaşanan değişimlerin temel faktörlerinden biri olma özelliğini sürdürmektedir.

Dinin toplumsal değişime olan etkileri, din ve toplum arasındaki dinamik ilişkilerin doğal bir yansımasıdır. Bu etkileşim, tarihsel ve kültürel bağlamda sürekli olarak yeniden şekillenmekte; aralarındaki dinamik etkileşimin sürekliliğini ve değişkenliğini canlı olarak yansıtmaya devam etmektedir.

4. Toplumsal Değişmenin Dine Etkileri

Toplumsal değişme, din üzerinde etkili olabilir (Arslantaş, 2008). Dinin bu değişime nasıl tepki verdiği, nasıl uyum sağladığı veya nasıl direndiği konuları karmaşık bir şekilde ele alınabilir. Sosyal değişimin din üzerindeki etkilerini anlamak için toplumsal dönüşüm ile dini inançlar arasındaki etkileşimi dikkate almak önemlidir (Özbolet, 2017). Parsons, bireylerin psikolojik ve motivasyonel yapısı ile toplumsal evrim arasındaki karşılıklı etkiye

dikkat çekerek, toplumsal eylem ile toplumsal değişim arasındaki ilişkinin önemine vurgu yapmaktadır (Sadıkoğlu, 2021).

Esasen, sosyal değişimin din üzerindeki etkisi çok yönlüdür (Arı, 2021). Bireysel davranış alanları, cinsiyet dinamikleri, eğitim paradigmaları ve toplumsal yapıların daha geniş dönüşümü bu etkileşimin kapsamını belirler. Bu referanslar toplu olarak, sosyal değişim ile bunun dini inançlar ve uygulamalar üzerindeki etkileri arasındaki karmaşık etkileşimin kapsamlı bir şekilde anlaşılmasını sağlar. Din, toplumsal değişimi olumsuz yönde etkileyebileceği gibi, toplumsal değişim de dini olumsuz yönde etkileyebilir (Coşkun, 2011). Toplumsal değişimler, din içinde çatışmalara ve dindarlar arasında anlaşmazlıklara yol açabilir (Erkal, 1982).

Bu durumla alakalı olarak, Avrupa'da ortaya çıkan Rönesans gerçeği dikkate değer bir örnek teşkil etmektedir. Rönesans, Avrupa'da toplumsal değişimde önemli bir dönem olmuştur. Bu dönemde bilim, sanat ve felsefe gibi alanlarda büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. İnsan merkezli düşünce, bilimsel yöntemlerin gelişimi ve öğrenme kültürünün yaygınlaşması sayesinde, toplumlar daha ilerici ve daha fazla bilgiye sahip hale gelmiştir. Bu değişimler, Avrupa'nın modernleşmesine ve dünya tarihinin önemli dönemlerinden biri olarak kabul edilir. İslam tarihinde ise Halife Hz. Osman döneminde yaşanan toplumsal değişmelerin neden olduğu siyasi hareketler ve mezhepsel yorumların farklılığından kaynaklanan tartışmalar, benzer bir durumu göstermektedir. Toplumsal fenomenler ve din kurumları da değişim geçirmektedir (Okumuş, 2020). Eğer toplumda değişimden bahsediliyorsa, bu durumun doğal bir sonucu olarak dinin de değişiminden (Hizmetli, 1997) söz edilmesi gerekmektedir. Din, toplum ile karşılıklı etkileşim halinde olduğu için toplumsal değişimden etkilenmesi kaçınılmazdır (Keskin, 2004).

Toplumdaki değişimlerle birlikte yeni ihtiyaçlar ve problemler ortaya çıkmaktadır. Bu tür durumlarda dinin kendini değiştirmesi, yeni yorumlar üretmesi ve güncel konular hakkında fikir geliştirmesi bir ihtiyaç haline gelir. İslam dinindeki tevhid (Allah'ın birliği) inancına göre, her çağda dini yeniden yorumlayacak bir müceddidin (yenileyici, reformcu) gelmesi gereklidir. Müceddid, İslam inancını ve pratiğini çağın ihtiyaçlarına ve koşullarına göre yeniden yorumlayarak, dini hayatı tazeleyecek ve yenileyecek kişi olarak görülür. Bu anlayışa göre, İslam her dönemde değişen sosyal, ekonomik ve kültürel şartlara göre yeniden yorumlanmalı ve uygulanmalıdır. Böylece, dinin temel prensipleri korunurken, toplumsal ihtiyaçlara da cevap verilebilir. Mezheplerin ortaya çıkması ve din anlayışındaki farklı yorumlar, toplumsal değişimin din üzerindeki etkilerine örnek olarak gösterilebilir (Okumuş, 2013).

İslam tarihi incelendiğinde, Müslüman toplumlarda sürekli değişimlerin meydana geldiği görülmektedir. Farklı Müslüman toplumlar arasındaki din anlayışının değişkenliği, dinin evrimine dair önemli bir örnektir. Toplumsal değişmelere paralel olarak dinin de yenilendiği, farklı anlayış ve yorumların türetildiği, siyasi ve hukuk alanlarındaki ihtiyaçlara binaen dini değişimlerin yaşandığı tarihsel örnekler mevcuttur. Bu bağlamda,

dinin toplumsal dinamiklerle olan ilişkisi hem bireyler hem de toplumlar açısından sürekli bir yeniden inşa sürecine işaret etmektedir.

5. Cumhuriyet Döneminde Din, Gelenek ve Değişme

Türkiye'de Cumhuriyet dönemi, toplumsal yapının çeşitli yönlerinin dönüşüme uğradığı ve önemli bir toplumsal değişim sürecinin yaşandığı dönem olmuştur (Güzel, 2014). Din ile toplumsal değişim arasındaki ilişki, özellikle toplumsal güvenliğin dinamikleri ve kültürel mekânların eğitim üzerindeki etkisini anlamada kritik bir konu olarak öne çıkmıştır. Yani, dinin toplumsal değişim üzerindeki etkisi, toplumsal güvenlik ve eğitim gibi kritik alanlarda belirgin bir şekilde hissedilmektedir. Bu konular, toplumsal yapının nasıl şekillendiği ve değiştiği ile ilgili önemli ipuçları sunar. Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen reformlar, somut adımlar atılarak toplumsal yapının kalıcılığı açısından etkili olmuştur (Acun, 2007).

Akgül'ün (2002:395) belirttiği gibi, *“Türk toplumu, modernleşme sürecine girmeden önce özgün bir kültür ve medeniyet tarzına, değer sistemine sahip iken, modernliğin içeriği ve biçimi gereği, kutsalla bağını kopararak seküler evrensellikler inşa etmeye çalışmakta, modern bir değer sistemine geçme uğraşı vermektedir.”* Bu bağlamda, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla birlikte din, gelenek ve değişim kavramları, ülkenin toplumsal, kültürel ve siyasi gelişiminde merkezi bir rol üstlenmiştir.

Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti, laik bir devlet yapısını benimsemiş ve bu ilke, Osmanlı İmparatorluğu'ndan miras alınan din-devlet ilişkisini köklü bir şekilde değiştirmeyi hedeflemiştir. Laiklik, devletin din işlerinden bağımsız olmasını ifade ederken, toplumun dini inançlarına saygı göstermeyi ve aynı zamanda devletin tarafsız, dini etkilerden arınmış bir yapıya kavuşmasını amaçlamıştır (Ermiş, 2021). Bu dönüşüm, modernleşme süreciyle birlikte din, gelenek ve değişim arasındaki dinamik etkileşimi daha iyi anlamak için önemli bir çerçeve sunmaktadır.

Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen inkılaplar, kültürel anlayış, yönetim ve idari sistem gibi temel konularda toplumsal değişimi hızlandırmıştır (Eraslan, 2002). Medeni Kanun ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu gibi yasal düzenlemeler, eğitim ve hukuk alanındaki geleneksel normları dönüştürerek toplumun daha seküler ve modern bir yapıya evrilmesine katkıda bulunmuştur. Medeni Kanun (1926): Bu kanun, medeni hukuk alanında kapsamlı bir reforma öncülük etmiştir. Örneğin, tek eşlilik esası getirilmiş ve kadınlara miras hakkı tanınmıştır. Bu değişiklikler, geleneksel aile yapısını ve toplumun genel hukuk sistemini daha modern ve eşitlikçi bir yapıya dönüştürmüştür.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu (1924): Bu kanun, eğitim sistemini laikleştirmeyi ve modernleştirmeyi amaçlamıştır. Örneğin, medreseler kapatılmış ve tüm eğitim kurumları Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlanmıştır. Bu düzenleme, eğitimde birliği sağlamakla birlikte, dini temelli eğitimden seküler ve bilimsel temelli eğitime geçişi hızlandırmıştır.

Bu süreçte din hizmetleri, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yürütülmekte olup, kurum, devletin resmi dini işlerini düzenlemekle sorumludur. Modernleşme sürecine rağmen din eğitimi hala önemli bir yer tutmakta ve devlet kontrolünde gerçekleştirilmektedir (Ermış, 2021). Din hizmetleri, bu dönüşüm içerisinde, toplumsal değerlerin ve dini bilincin korunmasında kritik bir rol oynamaktadır.

Bahsetmiş olduğumuz din hizmetlerine paralel olarak, zaman içinde Türkiye'de çeşitli toplumsal hareketler ve dinî gruplar ortaya çıkmıştır (Coşkun, 2006). Özellikle 1980'lerden sonra, İslami kimliğe vurgu yapan siyasi partiler ve sivil toplum örgütleri etkili bir konum elde etmiştir. Bu gruplar, geleneksel dinî değerlere vurgu yaparak toplumsal değişimde önemli bir rol oynamaya çalışmıştır (Göksu, 2013). Türkiye, tarih boyunca farklı kültürlerin etkileşimi altında kalmış bir coğrafyadır; bu çeşitlilik, dinî ve kültürel açıdan farklı geleneklerin bir arada varlığını sürdürmesine olanak sağlamıştır. Cumhuriyet döneminde bu çeşitlilik çerçevesinde, farklı etnik ve dini gruplar arasında uyum çabaları görülmüş, bazen de gerilimler yaşanmıştır.

Cumhuriyet dönemi, din, gelenek ve değişme arasındaki ilişki açısından toplumun karmaşık ve dinamik yapısını yansıtan bir süreç olarak öne çıkmaktadır (Acun, 2007). Bu süreç, toplumun farklı kesimleri arasında çeşitli görüş ayrılıkları ve denge arayışlarının gözlemlendiği bir dönemi ifade etmektedir. Bu durum, Türkiye'nin toplumsal yapısındaki çeşitliliğin ve dinamiklerin sürekli bir etkileşim içinde olduğunu göstermektedir.

6. Seküler Devlete Geçiş

Cumhuriyetin kuruluşu ile birlikte, Türkiye'de laiklik ilkesi benimsenmiş ve devlet ile din ilişkilerinin bağımsız olarak düzenlenmesi hedeflenmiştir (Bilgin, 2001). Laiklik, dinin devlet işlerine müdahale etmemesi ve devletin bir kimlikten bağımsız olmasını ifade eder (Gişi, 2015). Bu anlayış, geleneksel dini otoritenin devlet üzerindeki etkisini azaltmıştır (Koçal, 2012). Müslüman olan ülkeler arasında tam anlamıyla laikliği benimsemiş bir örnek bulunmamakta, Türkiye Cumhuriyeti bu bağlamda özgün bir konumda değerlendirilmektedir.

Cumhuriyetin ilanından sonra, devlet, dini her alanda kontrol altına almaya çalışmış; din, devletin ilerlemesine engel olan bir unsur olarak görülmüştür. Bu engelleri aşmak amacıyla, Fransız Devrimi ile yaygınlaşan laik anlayış, devlet yönetiminde bir model olarak kabul edilmiştir (Sambur, 2009). Seküler anlayış, bilimin rehberliği ile dine alternatif bir yaklaşım olarak benimsenmiş ve kamusal alanda dine yer verilmemesi gerektiği görüşü öne çıkmıştır (Şevkli, 2009).

Cumhuriyet öncesi dönemde milli kimliğin şekillenmesinde din önemli bir rol oynarken, Cumhuriyet sonrası süreçte bu durum değişime uğramıştır (Doğan, 2008). Dinin kimlik belirleyici rolü gerilemiş ve yerini laiklik üzerine inşa edilen argümanlara bırakmıştır (Ercüment, 2012). Millî Mücadele döneminde Türk toplumunu birleştirici bir güç olarak algılanan dinin etkisi, 1930'lu yıllardan itibaren zayıflamaya başlamıştır. Bu süreçte Mustafa Kemal Atatürk'ün etkisi oldukça büyüktür. Ziya Gökalp'ın geleneksel

anlayışından hareketle sunduğu birleştirici gücün, Atatürk döneminde seküler ve akılcı bir anlayışa dönüşmesi gözlemlenmektedir (Ercüment, 2012).

Osmanlı Devleti döneminde milletin kimliğini oluşturan güçlü bir din algısı mevcuttu; millet, Müslüman-Ümmet anlayışı etrafında şekillenmişti. Cumhuriyetin ilk yıllarında devlet, bu durumu değiştirmek amacıyla laikliği ilan etmiş ve dini içerikli faaliyet gösteren kurumların tasfiye sürecini başlatmıştır. Bu süreç, halkın millet anlayışında da önemli değişimler getirmiştir (Kişi, 2021). Toplumsal değişimle birlikte, İslam dininin etkisinin azalması ve Türk milliyetçiliği etrafında yeniden tanımlanan bir millet anlayışı öne çıkmıştır (Ekiz, 2023). Yeni Türkiye düzeninde, dinin yerini laiklik almış; bu değişimle birlikte kültürel bir kimlik yapısı oluşturulmuş ve bu yapıya uygun yaşam biçimleri yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır (Ercüment, 2012).

Cumhuriyet döneminde dinin devlet ile ilişkisini şekillendiren temel unsur, laik devlet yönetimi anlayışıdır (Saraç, 2006). Türkiye Cumhuriyeti'nde bu değişimin kademeli olarak gerçekleştiği gözlemlenmektedir. Kademeli geçiş olmasına rağmen, Osmanlı'dan devralınan topraklar ve nüfus üzerinde yeni ve modern bir devlet inşa etmek amacıyla geniş çaplı ve köklü değişimler yaşanmıştır (Acun, 2007). Saltanatın kaldırılması, millet egemenliğine dayanan Cumhuriyet yönetimi, halifeliğin kaldırılması, Medeni Kanun'un kabulü, ceza kanununda yapılan modernleşme değişiklikleri, Diyanet İşleri Başkanlığı'nun kurulması ve eğitimde tek çatı altında toplanma amacıyla gerçekleştirilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu gibi adımlar, devlet yönetim alanında olduğu kadar sosyal hayatta da önemli değişiklikler getirmiştir (Günay, 2021).

6.1. Laiklik ve Din - Devlet İlişkileri

Laiklik, devlet yönetimi ile dinin birbirinden ayrılması ve din işlerinin devlet yönetimine karıştırılmaması anlamına gelir (Özkul, 2014). Bu, devletin dini yönetim işlerine karıştırmaması, dinin devlet işlerine müdahale etmemesi gerektiğini ifade eder. Hukuksal açıdan, dinin temel kaynakları olan kutsal metinlerin, devletin yasama ilkeleri arasında yer almaması gerekmektedir (Küçükcan, 2019). Devlet, dinler konusunda taraf olamaz ve tüm inançlara saygı gösterir (Dworkin, 2011).

Cumhuriyet döneminde laiklik ve devlet ilişkisini anlamak için devletin din ile etkileşimini analiz etmek önemlidir (Kurşuncu & Akbal, 2023). Türkiye'deki laik devlet yapısının oluşumu, din ve devlet alanlarını ayırmayı amaçlayan bir kavram olarak farklı bir gelişim göstermiştir. Laikliğin başlaması ve kurumsallaşması, Cumhuriyetin ilanı ile birlikte hız kazanmıştır. İslam dünyasında ilk laik kurumların ortaya çıkışı ise 19. yüzyılda Osmanlı Devleti döneminde yapılan reformlarla ilişkilidir (Küçükcan, 2005). Bu dönemde Batı'dan alınan eğitim yöntemleri, askeri ve hukuk alanındaki değişiklikler, laik anlayışın temelini oluşturmuştur (Çelebi, 2017).

Cumhuriyetin ilanından sonra, Osmanlı Devleti'nin yıkılışından gelen süreç içinde, Türkiye Cumhuriyeti'nin yönetim şekli laiklik ilkesi etrafında şekillenmiştir. Bu bağlamda halifeliğin kaldırılması, dinin siyasetle olan bağı keserek otorite olma rolünü sonlandırmıştır (Küçükcan, 2019). Laik yönetime geçişin önemli aşamaları arasında:

- 1924 yılında Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile eğitim alanında yapılan değişiklikler, laik ve milli bir eğitim sisteminin kurulmasını sağlamıştır.

- 1925 yılında Tekke ve Zaviyelerin kapatılması, laiklik ilkesinin güçlenmesini sağlamış ve dini kurumların devlet işlerinden ayrılmasına katkıda bulunmuştur.

- 1926 yılında Türk Medeni Kanunu'nda yapılan düzenlemeler, kadın-erkek eşitliğinin pekişmesine ve aile içinde kadın haklarının güçlenmesine katkı sağlamıştır.

- 1934 yılında kılık kıyafetle ilgili düzenlemeler, toplumsal normların ve bireylerin kimliklerini ifade etme biçimlerinin yeniden şekillenmesine katkıda bulunmuştur.

Bu yasal düzenlemeler, laik yapıya geçişte kritik adımlar olarak değerlendirilmiştir.

1961 Anayasası, laikliği Cumhuriyet rejiminin temel özellikleri arasında alarak yasal mevcudiyetini güçlendirmiştir (Ertan, 2007). 1982 Anayasası'nda ise laiklik ilkesi, Cumhuriyetin değişmez temel ilkeleri arasında yer almıştır (Özkul, 2014). Bu değişiklik, laikliğin değiştirilmesini önleyen bir düzenlemeyi de beraberinde getirmiştir. Devlet yönetim anlayışı olarak laikliği benimserken, vatandaşların din ve vicdan hürriyetini koruyacağını belirtmiştir (Uslu, 2004).

Cumhuriyetin kuruluşundan 1982 yılına kadar geçen süreçte, laiklik ilkesinin uygulanmasında önemli aşamalar kaydedilmiştir. Bu hukuksal değişiklikler, laik yönetimi güçlendirmiş ve devletin vatandaşların din ve vicdan hürriyetini koruma konusundaki garantörlük rolünü pekiştirmiştir (Küçükcan, 2019). Ayrıca, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın varlığı, bu süreçte önemli bir yer tutmaktadır.

6.2. Diyanet İşleri Başkanlığı ve Toplumsal Etkileri

1924 yılında kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye'de dini alanın düzenlenmesi için atılan önemli bir adımdır (Toprak, 2018). Bu kurumun amacı, İslam dininin inanç, ibadet ve ahlak esaslarını toplumda yaymak ve dini hizmetleri düzenlemektir. Zamanla, Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye'nin dini yapısının şekillendirilmesinde ve dini meselelerin ele alınmasında merkezi bir rol oynamaya başlamıştır. Bu, kurumun dini konular üzerinde belirleyici bir otorite haline gelmesi anlamına gelir. Türkiye'nin laik bir devlet anlayışını benimsemesine rağmen, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın varlığı, laiklik ilkesine tezat olarak algılanmıştır (Yanardağ, 2012). Laik bir devlette din ve devlet işlerinin ayrı olması gerekirken, bu kurumun varlığı bu ilkeyle çelişen bir durum olarak değerlendirilmiştir. Din ve devlet işlerinin ayrılması ilkesine rağmen, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulması, devletin bu kuruma neden izin verdiği ve bu kurumun varlık amacını sorgulayan tartışmalara yol açmıştır. Yani, devletin bu kurumu kurmadaki amacının ne olduğu ve bu kurumun hangi işlevleri yerine getirdiği üzerinde düşünülmesi gereken konulardır. Diyanet, hukuki ve siyasal olarak zamanla güçlenmiştir. 1961 Anayasası ile yasal bir çerçeveye kavuşmuş, 1982 Anayasası ile de daha sağlam bir dayanak elde etmiştir (Günay, 2021). Bu yasal güvence, Diyanet'in kendini geliştirmesi ve üstlendiği görevler açısından güçlenmesini sağlamıştır (Karakas, 2021).

1975 yılında Türkiye Diyanet Vakfı'nın kurulması, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın faaliyetlerine maddi katkı sağlamıştır (Onay, 2009). Vakfın kuruluş amaçları arasında İslam dininin tanıtılması, toplumun din konusunda bilgilendirilmesi, Diyanet'in faaliyetlerine destek olunması ve ihtiyaç sahiplerine sosyal yardımların ulaştırılması gibi hedefler bulunmaktadır (Yıldız, 2021; Uzunoğlu, 1994).

Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye'de İslam dininin inanç, ibadet ve ahlak esasları çerçevesinde toplumun dini bilincini artırmayı ve ibadet yerlerini yönetmeyi amaçlayan önemli bir kurumdur. Bu kurumun aldığı kararlar ve belirlediği politikalar zaman zaman toplumsal tartışmalara neden olsa da, genel olarak Müslüman toplumu üzerinde güvene dayalı bir etki oluşturduğu söylenebilir.

7. Siyasi Alanın Değişime Etkisi: Tek Parti ve Çok Partili Dönem

Cumhuriyet döneminde tek partili siyasal dönemlerden çok partili siyasal dönemlere geçişin etkisini anlamak için, bu süreçte siyasal ve toplumsal yaşamın çeşitli yönlerinde yaşanan önemli değişiklikleri dikkate almak gerekmektedir (Kılıç, 2023). Kurtuluş Savaşı sonucunda milletin bağımsızlığını ilan etmesi, ardından kurulan Cumhuriyet yönetimi ve devamında gerçekleştirilen yenilikler, çağdaş uygarlık normları seviyesine ulaşmayı hedefleyen bir toplumsal dönüşüm çabası olarak değerlendirilebilir (Şen, 2017). Bu bağlamda, gerçekleştirilen inkılaplar ve değişimler, modernleşme amacını taşımakta ve toplumda sürekli bir değişim anlayışının temelini oluşturmaktadır (Ortaylı, 2008). Değişim, bir durumdan başka bir duruma geçişi ifade ettiğinden, süreklilik arz etmesi ve bir süreç içinde gerçekleşmesi kaçınılmazdır (Şen, 2017). Cumhuriyet dönemindeki değişimleri ele alırken, bu perspektiften hareket etmek son derece önemlidir.

Türkiye Cumhuriyeti'nde 1946 ile 1950 yılları arasındaki dönem, 'çok partili yönetime geçiş dönemi' olarak adlandırılmaktadır. Bu değişimin temel nedeni, halkın iradesinin gerçek anlamda baskılardan uzak, özgür ve bağımsız bir şekilde yönetime yansıdığı 1950 genel seçimleridir. Bu seçimlerde %53,3 oranında oy alan Demokrat Parti (DP), Meclis'teki milletvekili sayısında %83,57'lik bir orana ulaşarak önemli bir sonuç elde etmiştir. (Arslan, 2005). Çok partili dönemin ilk genel seçiminin lideri olan DP'nin kurucuları arasında Adnan Menderes, Celal Bayar, Refik Karaltan ve Fuat Köprülü bulunmaktadır. Seçim sonrası oluşan güven ortamı ve istikrar, sosyo-ekonomik gelişmelere olumlu bir katkı sağlamıştır (Arslan, 2005). Hükümetin enflasyonu düşük tutma politikaları, yabancı sermaye oranındaki artışlar ve sağlıklı borçlanma stratejileri, toplumsal refaha yansıyan olumlu sonuçlar doğurmuştur.

27 Mayıs 1960 tarihi, Türk demokrasisi için bir dönüm noktasıdır; bu tarihte Türk Silahlı Kuvvetleri askeri bir darbe yaparak yönetime el koymuştur. 27 Mayıs 1960 darbesinin nedenleri arasında Demokrat Parti'nin (DP) otoriter yönetimi, muhalefetçi baskıları ve ekonomik kriz yer alır. Bu durum, ordunun da hoşnutsuzluğuna ve darbe planlamasına yol açtı. 1960 darbesi, toplumsal, eğitim ve siyasi yaşamda önemli değişikliklere yol açmıştır (Kılıç, 2020). 1961 yılında kabul edilen yeni Anayasa ile üniversitelerin özerk ve bağımsız bir yapıya kavuşturulması, öğrencilere özgür bir ortam

sağlanması ve halkın daha geniş haklara sahip olması hedeflenmiştir (Arslan, 2002). Bu değişiklikler, yeni siyasi partilerin kurulmasına ve farklı ideolojilere sahip grupların örgütlenmesine olanak tanımıştır. Ancak, 1960'lı yıllarda yapılan ilk genel seçimlerde tek başına iktidara gelebilen bir parti çıkmamış ve böylece 'koalisyon hükümetleri' dönemine girilmiştir (Alptekin, 2021). Koalisyon hükümetleri, istikrar ve güven sağlamakta zorluk çekince ülke ekonomik sıkıntılarla yüzleşmeye başlamıştır. Siyasi anlaşmazlıklar, küresel değişimlere uyum sağlanamaması, artan işsizlik ve yüksek enflasyon gibi sorunlar, ülkeyi kaos ortamına sürüklemiştir.

Bu şartlar altında, 12 Mart 1971 tarihinde askeri vesayet tarafından yayınlanan muhtıra, demokratik toplum anlayışına müdahale anlamına gelmiştir (Gezen, 2021). 1971-1980 dönemi, ülkemiz için sancılı bir süreç olarak değerlendirilmekte; 1961 Anayasası'nda vadedilen hak ve özgürlüklerin kısıtlandığı bir dönem olarak tarihe geçmektedir. Bu dönemde, sendikal faaliyet gösteren gruplar, yükseköğretim kurumları, basın organları ve yargı kurumları, anti demokratik uygulamalardan nasibini almıştır. İdeolojik gruplar arasındaki çatışmalar, terör olaylarının politikayı yönlendirmeye çalışması, bu dönemin belirgin özellikleri arasında yer almıştır. Kaos, toplumsal huzursuzluk ve siyasi istikrarsızlık, yüksek işsizlik oranları ve halkın alım gücünün düşmesi gibi sorunları beraberinde getirmiştir (Arslan, 2005). Bu olumsuz koşullar, askeri cunta tarafından bir müdahaleye zemin hazırlamıştır. 1980 askeri darbesi, Cumhuriyet tarihinin bir başka karanlık döneminin başlangıcını simgeler (Akay, 2022).

1980 darbesi, 1960'lı yıllardan bu yana süregelen terör faaliyetlerini bastırma amacını taşımaktaydı. Darbeyi gerçekleştirenler, 12 Eylül öncesi kaos ortamının 1961 Anayasası'ndan kaynaklandığını savunmuşlardır. 1980 Anayasası ile merkeziyetçi ve güçlü bir hükümet yapısının oluşturulması hedeflenmiştir. Bu şekilde anarşi ve terörün önüne geçilebileceği düşünülmüştür (Kongar, 2000). Gerçekleştirilmek istenen değişimin sağlanabilmesi için büyük bir baskı mekanizması oluşturulmuş; gazete ve yayınlar durdurulmuş, tüm toplantı ve sendikal faaliyetler yasaklanmıştır. Sıkıyönetim düzeni, iki yıl boyunca devam etmiştir. Bu süreçte, yeni anayasa için çalışmalar yapılmaya başlanmıştır (Ahmad, 2016). Kasım 1982'de yapılan halk oylaması sonucunda, %92 oranında "evet" oyu ile yeni Anayasa kabul edilmiştir. İlber Ortaylı'ya göre, 1982 Anayasası, 1961 Anayasası'na tepki olarak hazırlanmış bir metin olmuştur (Ortaylı, 2011). Ortaylı'ya göre, 1982 Anayasası'nın hazırlanma sürecinde din, özellikle İslam, önemli bir rol oynamıştır. Bu anayasa, Türkiye'nin dini değerleri ve geleneklerini koruma ve güçlendirme amacı taşımaktadır. Ortaylı, 1982 Anayasası'nın dini unsurları ve bu unsurların anayasal düzen içerisindeki yerini ele alır. Bu yeni Anayasa ile bazı temel hak ve özgürlükler kısıtlanmış; muhafazakâr bir anlayışın gelişmesine zemin hazırlanmıştır. Dini faaliyetlerin artması, devlet kontrolü altında zorunlu din derslerinin müfredata girmesi bu durumu destekleyen önemli gelişmelerdir (Küçük, 2019).

Din ve muhafazakârlığın yükselişi, Cumhuriyet Dönemi'nde toplumsal değişim üzerinde önemli bir etki yaratmıştır. Bu durum, dönemin politikaları ve toplumsal yapısındaki dönüşümlerde somut örneklerle izlenebilir. Özellikle 1980 darbesi, toplumsal

hayatta derin ve geniş çaplı bir değişimin başlangıcını teşkil etmiştir. 12 Eylül öncesindeki olaylar, darbenin meşruiyet zeminini oluşturmuş ve bu olayların tekrarlanmaması için bazı temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılmasına yönelik adımlar atılmıştır:

- Sağcı ve solcu gruplar arasındaki siyasi çatışmalar (sağdan ve soldan partilerin kapatılması).
- Anarşi ve terör olaylarının engellenmesine yönelik tedbirler (gençleri siyasetten uzak tutmak için dinin birleştirici gücünün kullanılması).

Bu süreç, toplumsal değişimin dinamiklerini ve muhafazakârlığın yükselişini anlamamız açısından kritik bir dönüm noktasıdır (Küçük, 2019).

1983 yılında yapılan genel seçimleri kazanan Anavatan Partisi, dinin gücü ekseninde toplumu yönlendiren kapsayıcı bir siyasi politika izlemeye başlamıştır. Anavatan Partisi, muhafazakâr bir parti olarak değerlendirilmiş, bazı muhalefet kanatları tarafından dini siyasete alet ettikleri iddiasıyla eleştirilmiştir. Bu dönemde din, sosyal hayat üzerinde belirleyici bir unsur haline gelmiştir. Özellikle, sol görüşe karşı dinin önemli bir birleştirici güç olarak görülmesi dikkat çekicidir (Yavuz, 2005). Komünizme karşı bir kalkan olarak din, dini faaliyetlerin artırılması ve kapsamının genişletilmesiyle desteklenmiştir (Kongar, 2000).

Bu dönemde, Türkiye genelinde muhafazakâr anlayışın yükseldiği gözlemlenmiştir. 1960'lı yıllarda komünizm anlayışının belirginleşmesiyle birlikte, dindar geleneğe yakın gruplar mücadele dernekleri altında örgütlenmeye yönelmişlerdir. Türk milliyetçiliğini savunan gruplar ve İslam-ümme anlayışını benimseyen muhafazakâr gruplar, ortak amaçlar etrafında bir araya gelmişlerdir. Hükümet, muhafazakâr anlayışla hareket eden grupları destekleme yoluna gitmiştir (Küçük, 2019). Ayrıca, sol görüşe karşı bir panzehir olarak dinin desteklenmesi, gençlerin İslam'ı doğru kaynaklardan öğrenmeleri ve terör ile sol zihniyetten korunmaları hedeflenmiştir (Yavuz, 2005). Bu nedenle, devlet İslami eğitimi teşvik etmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı, dini faaliyetlerin büyümesi için gerekli destekleri sağlamış, toplumun dindarlaşması adına çeşitli girişimlerde bulunmuştur (Aşlamacı, 2014).

Netice itibariyle Türk-İslam sentezi toplumsal birlikteliği sağlama konusunda önemli bir çözüm olarak kabul edilmiştir. Bu dönemde, ailelerin din konusunda yeterli bilgiye sahip olmadığı düşüncesi yaygınlaşmış; aile büyüklerinin eğitimi, çocuklara dini konularda eğitim verme açısından kritik bir önem kazanmıştır. Toplumun din etrafında birleşmesi ve toplumsal huzurun sağlanması için dinin benimsenmesi adına büyük bir gayret gösterilmiştir. Dönemin iktidar partisi lideri Turgut Özal, batıdan ülkeye sokulmaya çalışılan Marksizm ve komünist zihniyetin toplumu bölüp parçalamak ve huzursuzlukları artırmak amacı taşıdığını vurgulamıştır (Küçük, 2019). Bu tehditlere karşı, dinin birleştirici gücü ile toplumsal huzurun sağlanması gerektiği savunulmuştur. Hükümetin politikası, İslami eğitimin yaygınlaştırılması ve teşvik edilmesi üzerine şekillenmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın güçlendirilmesi ve faaliyet alanlarının genişletilmesi hedeflenmiştir.

Sonuç

Bu çalışmada, Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde toplumsal değişim ile din arasındaki ilişkiler derinlemesine incelenmiştir. Çalışma, Cumhuriyet'in ilanından 1982 Anayasası'nın yürürlüğe girmesine kadar olan dönemi kapsamaktadır. Yapılan nitel araştırmalar, bu süreçte meydana gelen değişimlerin din ile olan bağlantılarını ve etkilerini ortaya koymayı amaçlamıştır. 1923 yılında Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte, dinin toplumsal yaşam ve devlet yönetimindeki etkisinin azaltılmasına yönelik önemli reformlar gerçekleştirilmiştir. Laik düzen anlayışı çerçevesinde, birçok alanda köklü değişiklikler yapılmış ve dinin otorite olarak varlığına son verilmesi hedeflenmiştir.

Cumhuriyet dönemi deneyimleri üç ana evrede ele alınabilir:

1. **Erken Cumhuriyet Dönemi:** Bu aşamada, dinin siyasetin dışına itilmesi, sivil dinsel örgütlenmelerin yasaklanması ve toplumun radikal bir şekilde sekülerleştirilmesi hedeflenmiştir. Devlet, dini sosyal ve siyasi yaşamdan uzaklaştırarak laik bir düzenin temellerini atmıştır.

2. **Popülizm Dönemi:** Çok partili siyasi yapının getirdiği değişikliklerle, halkın dinsel kültürünü ifade etmesine izin verilmiş ve bu ifade sağ iktidarlar tarafından oy kaygısıyla teşvik edilmiştir. Bu süreçte din, siyasette denetleyici bir unsur olarak önemli bir rol oynamıştır.

3. **Modernleşme Dönemi:** Bu dönemde din, toplumsal birliği sağlamak amacıyla teşvik edilmiştir. Aynı zamanda, modernleşme ve küreselleşmenin hızla yayıldığı bir süreç yaşanmıştır. Türkiye, İslam ülkeleri arasında modernleşme sürecini ilk olarak gerçekleştiren ülke olma özelliği taşımaktadır. Osmanlı dönemindeki modernist elitlerin reform çağrıları, Cumhuriyet döneminde laiklik ve modernleşme politikalarının temel taşlarını oluşturmuştur.

Cumhuriyet döneminde yapılan laiklik ve anayasa değişiklikleri, toplumsal yapıda derin etkilere yol açmıştır. Siyasi istikrarsızlık ve toplumsal huzursuzluklar, anarşi ve terör olaylarının artışıyla birleşmiş ve askeri darbelere zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda, toplumsal değişimlerin din ile olan etkileşimi şu sonuçları ortaya koymaktadır:

1. **Toplumun Dönüşümünün Dini Değiştirilmesi:** Toplumsal değişimler, dinin yapısal ve işlevsel olarak dönüşmesine neden olabilir. Toplumun dönüşümü, dinin rolünü yeniden şekillendirebilir. Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte, Türkiye'de laik bir devlet anlayışı benimsenmiştir. Bu politika, dinin toplumda ve devletteki rolünü yeniden şekillendirmiştir.

2. **Din ve Değişim İlişkisi:** Din, toplumsal değişimi yavaşlatan veya duraksamasına neden olan bir faktör olabilir. Bu durum, dinin toplumsal değişim sürecindeki etkisinin her zaman olumsuz olduğu anlamına gelmez; aksine, değişimlerin din üzerindeki etkileri karmaşık bir doğaya sahiptir. Cumhuriyet dönemi Türkiye'si, toplumsal değişimlerin din üzerindeki karmaşık etkilerine dair önemli bir örnek sunar. 1934 yılında kadınlara seçme ve seçilme hakkı verildi. Bu değişiklik, geleneksel dini normların ötesine geçerek, kadınların toplumdaki rolünü yeniden şekillendirdi.

3. **Din ve Toplumsal Değişim:** Din, toplumsal değişimin bir aracı haline gelebilir. Değişim süreçleri sırasında din, kendi içsel dönüşümler geçirerek toplumla birlikte evrilebilir. Toplumsal değişimin ana sebeplerinden biri de din olabilir. Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde dinin toplumsal değişim üzerindeki rolüne dair önemli bir örnek, Türk Dil ve Tarih Kurumları'nın kurulmasıdır. Atatürk'ün önderliğinde gerçekleştirilen bu reformlar, toplumsal değişimin bir parçası olarak dinin rolünü yeniden tanımlamayı amaçlamıştır

Netice itibariyle, din ve toplumsal değişim arasındaki etkileşimler Cumhuriyet dönemi örneğinde net bir şekilde görülmektedir. Bu çalışma, dinin toplumsal değişim süreçlerindeki rolünü derinlemesine inceleyerek, bu ilişkilerin tarihsel ve sosyolojik boyutlarını aydınlatmıştır. Din ve toplumsal değişim, birbirini karşılıklı olarak etkileyen dinamiklerdir ve bu etkileşimlerin anlaşılması, toplumsal yapının daha iyi kavranmasına katkı sağlamaktadır.

Öneriler

1. **Cumhuriyet Dönemi Din Hizmetlerinin Etkileri:** Gelecek çalışmalarda, Cumhuriyet dönemi din hizmetlerinin toplumsal değişim üzerindeki etkileri daha ayrıntılı bir biçimde incelenebilir. Bu bağlamda, din hizmetlerinin toplumsal dinamikler üzerindeki rolü derinlemesine analiz edilmelidir.

2. **Karşılaştırmalı Araştırmalar:** Farklı sosyo-kültürel grupların din algılarının ve uygulamalarının değişimi üzerine karşılaştırmalı araştırmalar yapılması önerilmektedir. Bu çalışmalar, dinin sosyal yapı içindeki farklı yansımalarını anlamaya katkıda bulunacaktır.

3. **Etnografik Çalışmalar:** Din ve toplumsal değişim ilişkisinin güncel dinamikleri üzerine etnografik çalışmalar gerçekleştirilmesi, bu konudaki mevcut literatüre önemli katkılar sağlayabilir. Bireylerin ve toplulukların dinle olan etkileşimlerini daha yakından incelemek, bu ilişkinin karmaşıklığını açığa çıkarabilir.

4. **Laiklik ve Din Hizmetleri:** Laiklik ile din hizmetleri arasındaki etkileşimlerin daha kapsamlı bir şekilde ele alınması, dinin modern toplumdaki rolü hakkında derinlemesine anlayışlar geliştirebilir. Bu durum, laiklik anlayışının din hizmetleri üzerindeki etkilerini ve toplumda yarattığı yansımaları incelemek açısından önemlidir.

5. **Din ve Toplumsal Kimlik:** Din ile toplumsal kimlik arasındaki ilişkiyi ele alan araştırmaların artırılması, bireylerin din üzerinden nasıl bir kimlik inşa ettiklerini ve bu kimliklerin toplumsal değişimle nasıl etkileşime girdiğini anlamaya yardımcı olacaktır.

Bu öneriler, din ve toplumsal değişim arasındaki karmaşık ilişkilerin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunacak, aynı zamanda bu alanlarda yeni araştırmalara zemin hazırlayacaktır.

İthaf / Dedication / إهداء ¹

“Bu makale, İsrail’in Gazze’deki üniversitelere, okullara, hastanelere, mülteci kamplarına, evlere, camilere ve kiliselere düzenlediği vahşi, barbar, insanlık ve hukuk dışı saldırıları nedeniyle hayatını kaybeden bilim insanları, öğrenciler, sağlık çalışanları, din adamları, gazeteciler, bebekler, çocuklar ve masum sivillere ithaf edilmiştir. İsrail’in iki milyondan fazla Gazzeliyi evlerinden ve topraklarından sürgün etmek istemesi insanlık dışıdır. İsrail’in uluslararası hukuka, insan hak ve hürriyetlerine aykırılık içeren tüm işgal ve saldırıları suçtur ve bu nedenle yargılanması gerekmektedir.

This article is dedicated to the scientists, students, health workers, religious officials, journalists, babies, children and innocent civilians who lost their lives as a result of Israel’s brutal, barbaric, inhumane and illegal attacks on universities, schools, hospitals, refugee camps, homes, mosques and churches in Gaza. Israel’s attempt to expel more than two million Gazans from their homes and lands is inhumane. All Israeli occupations and attacks that violate international law, human rights and freedoms are crimes and therefore Israel must be prosecuted.

هذه المقالة موجهة إلى العلماء والطلاب وعاملين في مجال الصحة ورجال الدين والصحفيين والرضع والأطفال والمدنيين الأبرياء الذين فقدوا حياتهم بسبب الهجمات الوحشية واللاإنسانية وغير القانونية التي شنتها إسرائيل على الجامعات والمدارس والمستشفيات ومخيمات اللاجئين والمنازل والجوامع والكنائس الموجودة في غزة. فما تريده إسرائيل من نفي وتهجير أكثر من مليوني فلسطيني من أراضيهم ومنازلهم هو أمر غير إنساني. إن كافة ما تفعله إسرائيل من هجمات تتنافى مع حقوق الإنسان والحريات والقانون الدولي هي جرائم ولهذا السبب يجب محاكماته

Kaynakça

- Abuzar, C., “Dinin Toplumsal Yaşam Üzerindeki Etkisi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/26 (2011): 143-153.
- Acun, F., “Osmanlı’nın Torunları Cumhuriyet’in Çocukları: Osmanlıdan Cumhuriyet’e Değişme ve Süreklilik”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15 (2007): 39-63.
- Ahmad, F., *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, çev. Y. Alogan, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2016.
- Akay, H., “Askeri Darbeleri Mümkün Kılan Sebepler: Türkiye İncelenmesi”, *Pearson Journal* 7/21 (2022): 67-84.

¹ Konunun önemine binaen bu metnin alındığı makale için bakınız: Yılmaz Arı, “Bir İnsanlık Suçu Ve Soykırım Trajedisi: İsrail’in Filistinlilere Uyguladığı Devlet Terörü Nedeniyle Yargılanması Gerektiğine Dair Bir Değerlendirme”, *Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi* 5 (Aralık 2023), 22-44. Metnin İngilizce sürümünü okumak için bakınız: Yılmaz Arı, “A Crime against Humanity and the Tragedy of Genocide: An Evaluation That Israel Should Be Sued for State Terrorism against Palestinians”, (Trans. Mustafa Turan), *Uluslararası Dorlion Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (DASAD)* 1/2 (Dec. 2023), 445-465. Filistin’deki olayların tarihi arka planını okumak için bakınız: Yılmaz Arı, “Gölgede Kalan Yıkım: İsrail’in Devlet Destekli Terörü Ve Soykırım Trajedisi Tarihi”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (Eylül 2024), 639-665.

- Akgeyik, T., "Değişim Yönetimi: İnsan Kaynakları Yönetiminin Yeni Görev Alanı", *Maliye Araştırma Merkezi Konferansları* 40 (2013): 104-122
- Akgül, M., *Türkiye'de Din ve Değişim: Bir Erol Güngör Çözümlemesi*, İstanbul: Ötüken Yay., 2002
- Alkın, M. C., "Liderlik Özellik ve Davranışlarının Belirlenmesi ve Konuyla İlgili Olarak Yapılan Bir Araştırma", Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Alptekin, G., "Koalisyon ve Tek Parti Hükümetlerinin Sürdürülebilir Siyaset Açısından Karşılaştırılması: 1950-2015 Arası Parti ve Seçim Sistemleri Etkileşimi", *Journal of Applied & Theoretical Social Sciences* 3/4 (2021): 410-439.
- Arı, Y., *Değişim Sürecinde Alevilikte Dini Otorite: Adıyaman Dedeleri Örneği*, Ankara: Berikan Yayınları, 2020.
- Arı, Y., "Toplumsal Değişim ve Din", *Asya Studies* 5/16 (2021): 131-142. <https://doi.org/10.31455/asya.958362>
- Arı, Y., *Social Change and Religion*, çev. Faris Hocaoglu, *Uluslararası Dorlion Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (DASAD)* 2/1 (2024): 76-95. <https://doi.org/10.5281/zenodo.11491788>
- Arı, Yılmaz, "A Crime against Humanity and the Tragedy of Genocide: An Evaluation That Israel Should Be Sued for State Terrorism against Palestinians", çev. Mustafa Turan, *Uluslararası Dorlion Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (DASAD)* 1/2 (2023): 445-465. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10429568>
- Arı, Yılmaz, "Bir İnsanlık Suçu ve Soykırım Trajedisi: İsrail'in Filistinlilere Uyguladığı Devlet Terörü Nedeniyle Yargılanması Gerektiğine Dair Bir Değerlendirme", *Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi* 5 (2023): 22-44. <https://doi.org/10.61216/darulhadisdergisi.1392165>
- Arı, Yılmaz, "Gölgede Kalan Yıkım: İsrail'in Devlet Destekli Terörü ve Soykırım Trajedisi Tarihi", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2024): 639-665. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1491769>
- Arslan, A., "Çok Partili Döneme Geçişten 27 Mayıs'a Türkiye'de Siyaset ve Üniversite", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları* 2 (2002): 41-83.
- Arslan, A., "Türk Dünyasında Toplumsal Değişme ve Modernleşmenin Tarihsel-Toplumsal Temelleri: Bir Örnek Model Olarak Türkiye", erişim 08 Aralık 2023, <https://www.ajindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423868395.pdf>.
- Arslantaş, H. A., "Sosyal Değişme, Kentleşme ve Kentlileşmenin Din Üzerine Etkileri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2008): 171-198.
- Aşlamacı, İ., "Türkiye'nin İslam Eğitim Modeli: İmam-Hatip Okulları ve Temel Özellikleri", *Electronic Turkish Studies* 9/5 (2014): 265-278.

- Aydın, M., *Değişim Sosyolojisi*, İstanbul: Açılım Yayınları, 2015.
- Aydoğdu, H., "Herakleitos ve Whitehead'ın Ontolojilerinde Dinamik ve Organik Bir Bütün Olarak 'Sınırsız Evren'", *Kaygı: Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi* 31 (2018): 217-238.
- Baltacı, A., "Deizm, Din ve Toplumsal Değişme İlişkisi: Kuramsal Bir Analiz", *Akademik-Uş* 5/2 (2022): 1-23.
- Bilecik, S., "Ziyaüddin Sardar'ın Postnormal Zamanlar Teorisi Çerçevesinde Toplumsal Değişim Sürecinde Din Eğitimi Üzerine Bir Değerlendirme", *Amasya İlahiyat Dergisi* 13 (2019): 297-322.
- Bilgin, B., "Türkiye'de Din ve Laiklik", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42/1 (2001): 41-58.
- Ceylan, T., "Toplumsal Sistem Analizinde Toplumsal Statü ve Rol", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15/1 (2011): 89-104.
- Coşkun, A., *Sosyal Değişme, Kadın ve Din*, İstanbul: Rağbet Yay., 2011.
- Coşkun, M., "Süreklilik ve Kopuş Teorileri Bağlamında Türkiye'de Eski ve Yeni Toplumsal Hareketler", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 61/1 (2006): 67-102.
- Çakır, S., "Geleneksel Türk Kültüründe Göç ve Toplumsal Değişme", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 24 (2011): 129-142.
- Çelebi, Ş. G., "Türk Modernleşmesinde Modernlik Algısı ve İdeolojik Yansımaları", Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2017.
- Çelik, M., "Cevdet Said'de Toplumsal Değişim ve Şiddet İlişkisi", Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Demirer, Y., "Modernleşen Türkiye'de Din", *1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim*, 273, Ankara: Phoenix, 2012.
- Doğan, K., "Cumhuriyet Dönemi Kimlik İnşası", Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- Dworkin, R. M., "Siyasal Anayasanın Ahlaki Temelleri", *Anayasa Yargısı* 27/1 (2011): 27-39.
- Ekiz, U. A., "Etno-sembolist Yaklaşım Bağlamında Erken Cumhuriyet Dönemi Türk Milliyetçiliği (1923-1938)", Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023.
- Eraslan, C., "Türk İnkılabında Yöntem ve Anlayış", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları* 2 (2002): 129-162.
- Ercüment, A., "Cumhuriyet Türkiye'sinin Kuruluş Sürecinde Ulus-devlet - Din İlişkileri (1920-1937)", Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

- Erkal, M., "Sosyal Değişme ve Sosyal Gelişmeye Çağdaş Bir Yaklaşım", *Journal of Social Policy Conferences* 31 (1982): 297-328.
- Ermış, A., *Türkiye'de Toplumsal Değişimi Açıklama Kuramları ve Din, Sosyolojik Açından Din ve Toplumsal Değişme*, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2021.
- Eroğlan, F., "Dini Bir Fenomen Olarak Kutsalın Bir Araya Getirici Özelliği", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (2017): 155-172.
- Ertan, T. F., "Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarında Laiklik", *Atatürk Yolu Dergisi* 10/39 (2007): 409-423.
- Gezen, B., "Dönemin Tanıklarının Anılarında 12 Mart 1971 Muhtırası", Yüksek Lisans Tezi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.
- Gişi, E., "Laiklik Kavramının Kronolojik Evrimi", *The Journal of Europe-Middle East Social Science Studies* 1/1 (2015): 1-13.
- Göksu, V., "Siyasal Kimlikler ve Merkez-Çevre Dikotomisi Bağlamında Türkiye'de Merkez Sağ ve Merkez Sol", *Akademik İncelemeler Dergisi* 8/2 (2013): 69-93.
- Güzel, S., "Cumhuriyet Dönemi Toplumsal Dinamikler", *Belgi Dergisi* 7 (2014): 845-854.
- Hizmetli, S., "İslam ve Değişim", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37/1 (1997): 87-99.
- Kara, H., "Tek Parti Dönemi Din Politikası (1923-1946)", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/19 (2017): 111-136.
- Karakaş, B., *Biz Her Şeyiz: Diyanet'in İşleri*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.
- Kesikoğlu, S., "Herakleitos Felsefesinde Değişimin Olası Sınırları Üzerine Bir İnceleme", *Felsefi Düşün-Academic Journal of Philosophy* 13 (2019): 155-183.
- Keskin Korumaz, E., "Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınlarında Kadınlık ve Erkeklik İnşası", *İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi* 21 (2021): 71-92. <https://doi.org/10.26650/iukad.2020.714525>
- Keskin, M., "Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/3 (2004): 7-21.
- Kılıç, A., "27 Mayıs 1960 Darbesinin Eğitim Hayatına Etkileri", *Alınleri Sosyal Bilimler Dergisi* 4/2 (2020): 89-110. <https://doi.org/10.30913/alinterisosbil.800352>
- Kılıç, E., "Cumhuriyet'in 100. Yılında Ülkemizde Felsefe Çalışmaları ve Hilmi Ziya Ülken", *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 22 (2023): 38-54. <https://doi.org/10.21547/jss.1358548>
- Kişi, E., "Din ve Devlet İlişkilerinde Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı ve Rus Ortodoks Kilisesi Karşılaştırması", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 6/11 (2021): 46-65.

- Koçal, A., "Bir Hegemonya Aracı Olarak Sekülerleş(tir)me: Tarihsel Bir Perspektiften Türkiye'de Laikliğin Politik Ekonomisi", *Akademik İncelemeler Dergisi* 7/2 (2012): 107-139.
- Kongar, E., 21. *Yüzyılda Türkiye*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000.
- Kuray, A., "İslâmiyetin Yayılışı Sürecinde Heyetler", Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Kurşuncu, T. ve Akbal, İ., "Cumhuriyet Döneminde Lâiklik ve Lâiklik Uygulamaları ile Bunların Sekülerizmle İlişkisi", *Selçuk Üniversitesi Beyşehir Ali Akkanat Meslek Yüksekokulu Academy Global Conferences & Journals* (2023): 1575-1593.
- Kurtdaş, M. Ç., "Osmanlı Modernleşme Sürecinde Aydınlar ve Bürokrasinin Rolü", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 29/1 (2019): 399-411.
- Küçük, A., "Türkiye'de Sosyal ve Siyasal Değişim: 1980 ve Sonrası", *Econharran* 3/4 (2019): 20-45.
- Küçükcan, T., "Modernleşme ve Sekülerleşme Kuramları Bağlamında Din, Toplumsal Değişme ve İslâm Dünyası", *İslam Araştırmaları Dergisi* 13 (2005): 109-128.
- Küçükcan, T., *Din ve Devlet İlişkileri, Din Sosyolojisi*, Anadolu Üniversitesi, 2019.
- Martikainen, T., "Din, Göçmenler ve Entegrasyon", çev. N. Özmen, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (2010): 263-276.
- Okumuş, E., *Din Sosyolojisi*, Konya: Palet Yayınları, 2013.
- Okumuş, E., "İslâm, Müslümanlar ve Toplumsal Değişim", *Tevilat* 1/1 (2020): 61-95.
<https://doi.org/10.5281/ZENODO.4414809>
- Onay, A., "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Camilerin Finansmanı", *Değerler Eğitimi Dergisi* 7/18 (2009): 43-80.
- Ortaylı, İ., *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2008.
- Ortaylı, İ., *Türkiye'nin Yakın Tarihi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.
- Öz, Ş., *Siyer Yıllığı I*, İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.
- Özbolet, A., "Postmodern Dünyada Din: Yaygınlaşan Dinsellik, Yüzeyselleşen Dindarlık", *Journal of Islamic Research* 28/3 (2017): 265-278.
- Özel, A., "Yönetici Peygamber Olarak Hz. Muhammed", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 20 (2006): 1-44.
- Özkul, F., "Anayasalarımızda Laiklik İlkesi", *Ankara Barosu Dergisi* 4 (2014): 271-310.
- Perşembe, E., "Toplumsal Değişme ve Din İlişkileri Üzerine", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/5 (1991): 171-180.
- Sadıkoglu, Z. Z., "Toplumsal Eylem ve Değişme: Talcott Parsons'ın Düşüncesi Üzerinden Bir Okuma", *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi* 24/3 (2021): 1-28.
<https://doi.org/10.18490/sosars.1014197>

- Sambur, B., "Türkiye'de Din Özgürlüğü, Laisizm ve Resmi İdeoloji", *Liberal Düşünce Dergisi* 55 (2009): 41-59.
- Saraç, İ., "Atatürkçü Düşünce Sisteminde Milliyetçilik İlkesi ve Devlet Yönetiminde Tam Bağımsızlık Anlayışının Esasları", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2006.
- Sezal, İ., *Sosyoloji*, İstanbul: Beta Yayınevi, 2015.
- Sinanoğlu, A. F., "Toplumsal Değişim ve Din", *Hikmet Yurdu* 2 (2008): 23-29.
- Şen, Z., "Türk Çağdaşlaşma Hareketinde (Cumhuriyet Döneminde) Gerçekleştirilen Atılımlar", *ABMYO* 45 (2017): 147-163.
- Şevkli, S., "Resmi Söylemden Kültürel Kimliğe Türkiye'de Seküler Milliyetçilik", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Toprak, H., "Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinî Kurumsallaşma: Diyanet İşleri Başkanlığının Kuruluşu", *Muhafazakar Düşünce Dergisi* 51 (2018): 217-233.
- Türkkahraman, M. ve Tutar, H., "Sosyal Değişme, Bütünleşme ve Çözülme Bağlamında Toplumda Farklı Kültür ve Anlayışların Yeri ve Önemi", *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi* 1/1 (2009): 1-16.
- Uslu, Ş., "Laiklik-Din İlişkisi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/16 (2003): 235-250.
- Uzunoglu, A., "Diyanet Vakfı (Türkiye Diyanet Vakfı)", *TDV İslâm Ansiklopedisi* 9 (1994): 460-464.
- Yanardağ, A., "Tevhid-i Tedrisat Kanunu Uygulamasında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Rolü", *Atatürk Yolu Dergisi* 13/49 (2012): 241-265.
- Yavuz, M. H., *Modernleşen Müslümanlar: Nurcular, Nakşiler, Milli Görüş ve Ak Parti*, İstanbul: Kitap Yayınevi Ltd., 2005.
- Yıldız, M., "Türk Dış Politikası'nda Sivil Toplum Kuruluşlarının Rolü: Türkiye Diyanet Vakfı Örneği", Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2021.
- Yılmaz, H., "Sosyal Değişme Sürecinde Alevilik (Ankara Örneği)", Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- Yüksek, D. A. ve Ayan, D. E., "Sosyal Sermaye ve Ergen Suçluluğu: Bağcılar", *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 8/24 (2019): 824-854.